

Sayı: 1

Yıl: 1984

MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN - EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TÜRKLÜK ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

İstanbul - 1985

ESKİ TÜRK DEVLET TEŞKİLÂTINDA “BEY” UNVANI VE TARİHÎ GELİŞMESİ

ABDÜLKADİR DONUK

Türk lehçelerinde değişik şekillerle söylenen **Bey** kelimesi (Kök-Türk = **beg**; Uygur = **bäg**; Hazar = **beh**, **peh**; Kazak-Kırgız = **bī pi**; Özbek = **bi** veya **bei**; Türkmen = **big** ve **beg**; Osm. = **bey** vb...) ¹ umumî olarak şu mânalarda kullanılmıştır:

- a - **bey** (unvan), koca, evli erkek,
- b - efendi,
- c - şehzâde.

Tarihte bütün Türk devletlerinde varlığı anlaşılan “**bey**” unvanının, bazı benzetmeler yolu ile başka dillerden (meselâ: Çince: “**Po**”; Moğol: **begi** /aş. bk./; Sâsânî: “**bag**” veya “**baga**” /tanrı/) alınmış olabileceği düşünülerek, menşei üzerinde muhtelif iddialar ortaya atılmış ² ise de, gerek mâna, gerek fonetik bakımlarından kesin bir neticeye varılamamıştır. S.M. Arsal bu unvanın Türkçe “**bek**” kökünün biraz yumuşamış şekli olduğu (bek >beg, beg > bey) fikrindedir ³. Nitekim “**bek**” kökünün bazı Türk lehçelerinde “saklama, koruma, gözetme” mânalarını ifade ettiği görülmektedir (bek-lemek, bek-çi vb.) ⁴. Orhun kitâbelerinden anlaşıldığına göre de, eski Türk devletlerinde kagan’ın yardımcılarında bulunan beg’lerin, İl (devlet)’i koruyan, İl’in işlerine bakan, yâni İl’de bir nevi “**bekçi**”lik vazifesini yapan kimseler olması, bu görüşün doğruluk ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

* Doç. Dr. I. Ü. Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Tafsilen bk. G. Doerfer *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, II, 1965, Wiesbaden, s. 377 vd, 389 vd.

² Bk. F. Köprülü, *İA*, mad *Bey*, s. 579; G. Doerfer, *ayn. esr.* II, s. 389 vdd.; B. Ögel, *Eski Türk-İran kültür ilişkileri hakkında notlar, İran Şehinşahlığının 2500. kuruluş yıldönümüne Armağan*, İstanbul, 1971, s. 365 vd.; F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, V, Berlin, 1962, s. 308 vd.; G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972, s. 322b.

³ S. M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, 1947, s. 273 n. 15.

⁴ Bk. A. v. Gabain, *Alltürkische Grammatik*, Leipzig, 1950, s. 302; A. Caferoğlu, *Eski Uygur Sözlüğü*, İstanbul, 1968, s. 38; B. Atalay, *Divân-ü lûgat’it-Türk*, IV/İndeks/, Ankara, 1944, s. 80; *Kutadgu Bilig*, III/İndeks/İstanbul, 1979, s. 72 vd.

F. Altheim'e göre, "bey" tâbiri türkçe (Altaik) asıllı bir kelime olup, tarihî kaynaklarda ilk defa Asya Hun imparatoru Mo-tun (m.ö. 209-174)'un adında geçmektedir: **Mo-tun~Vixtun~Biktun = Beg-tun** (beg nesli) /Fürstensippe/⁵.

Eski Türk devlet teşkilâtında **beg**, boy (kabile)'ların başında bulunan reislerin aldıkları bir unvandır. Boydaki iç dayanışmayı muhafaza etmek, hak ve adaleti düzenlemek ve gerektiğinde boy'un menfaatlerini silâhla korumak ile vazifeli bulunan **bey**'ler⁶ cesareti, doğruluğu, askerî kabiliyet ve mal kudretlerine dayanılarak seçim yolu ile bu mevkie getirilirlerdi⁷. **Dede Korkud**'da **bey** olmanın şartları şöyle açıklığa kavuşturulmuştur: "Oğuz zamanında Uşun Koca'nın oğlu Egrek bir gün teklifsizce bey'lerin önüne geçip oturunca Ters Uzamış adındaki bey, 'hey Uşun Kocaoğlu', bu beylerin her biri oturduğu yeri kılıcının ve faaliyetlerinin gücü ile almıştır, sen baş mı kestir, kan mı döktün, aç mı doyurdun, çıplak mı giydirdin ki, çıkar oraya oturursun?"⁸ (destan 10. buradaki baş kesme, kan dökmekten kasıt, mutlaka insan öldürmek olmayıp vahşi bir hayvan öldürmüş olmak da aynı mânaya gelir)⁹. Bütün bu zikredilen vasıflar eski Türk devlet teşkilâtında **bey**'lerin belirli bir "sınıf"a mensubiyetlerinden dolayı değil, devlete hizmetleri esasına göre işbaşına geldiklerini gösterir.

Bey'lerin aynı zamanda bilgili olması da lâzımdı. **Kutadgu Bilig**'de Yusuf Has Hâcib'in "bey" ile "**bilgi**" kelimelerinin aynı kökten geldiği yolundaki ifadesi bu bakımdan dikkat çekicidir¹⁰.

Bey'ler devlet içerisinde Kagan ile millet arasında bir nevi köprü vazifesini görürlerdi. Kitâbelerde geçen bazı cümleler **bey** ile milletin beraber olduğu zamanlarda devletin güçlü bulunduğunu, beyler ile milletin ayrıldığı zamanlarda ise devletin zayıflamakta hattâ çökmekte olduğunu açıklamaktadır: ("... Kagan bilge imiş, cesur imiş. Beyleri de tüz/uygun, doğru/ imiş. Onun için İl tutulup, töre düzenlenmiş"¹¹; "Beyleri, kavmi asî olduğundan Çin kavmi de hilekâr, kurnaz olduğu için beylerle millet arasında nifak olduğu için, Türk milleti İl yaptığı ilini elden çıkarmış, kagan

⁵ F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I. Berlin, 1959, s. 23 vd.

⁶ İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1983, s. 217 vd.

⁷ Bk. L. Liğeti, /Türk. terc. / *Asya Hunları*, bk. *Attila ve Hunları*, İstanbul, 1962, s. 39. Daha bk. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara, 1971, s. 272.

⁸ Bk. M. Ergin, *Dede Korkud*, I, Ankara, 1958, s. 19, 225.

⁹ W. Bang - R. R. Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul, 1937, s. 13.

¹⁰ Bk. Beyit: 1953 (Bey adı bilig kelimesi ile ilgilidir, bilig'in lâmi giderse *beg* adı kalır).

¹¹ Bk. *Kitabeler*, I, doğu, str. 3.

yaptığı kaganını kaybedivermiş”)¹². Nitekim Çinlilerin daima beylerle millet arasını açmak suretiyle siyâsî emellerine ulaşma yollarına başvurdukları bilinmektedir.

Türklerin islâmiyeti kabulünden sonra da bu unvan aynı mâna muhteviyatını muhafaza ederek yaşamıştır. XI. asırda Kara-Hanlılar devletinin büyük memurları bu unvanı taşıyorlardı¹³. Hattâ bu devirde görülen “begeç” unvanının da “beg” kelimesi ile alâkalı olabileceğini Kâşgarlı Mahmud belirtmektedir¹⁴. *Kutadgu Bilig*’de de “bey” unvanı, umumiyetle “hükümdar” mânasında idi. Selçuklu İmparatorluğunu kuran Oğuz boylarında “yabgu”, “yinal”, “inanç” gibi unvan sahipleri dışında bir kısım idareci “bey” unvanını taşıyordu: Çağrı ve Tuğrul Beyler.

Bey unvanı Selçuklu devresinden itibaren çeşitli Türk topluluklarında (msl. Kıpçak, Türkmen ve sonra Çağatay) arapça **amir** (emir) karşılığı olarak kullanılmıştır:¹⁵ amir al-cuyüş = cuyüş begi, amir dād = dād begi, amir al-umarā = beglerbeyi. F. Köprülü’nün belirttiği üzere “İlhanlılarda ve Altın-Ordu’da bu tesir daha da kuvvetlenmiş ve **beg** unvanı, amir karşılığı olarak, fazlaca yer tutmağa başlanmıştır” (Ulus begi, tümen begi, min begi, yüz begi ve on begi gibi)¹⁶. Moğollarda “şaman, falcı, baş rahip” mânalarına gelen “beki” kelimesi ile¹⁷, Moğol prenseslerinin unvanı olan “begi” arasında hiçbir münasebetin olmadığı da W. Barthold tarafından belirtilmiştir¹⁸. Dolayısıyla Türkçeden moğolcaya geçtiğinde hiç şüphe bulunmayan “beg” unvanı ile moğolca “beki” tâbiri birbirinden tefrik edilmelidir.

Beg kelimesi, unvan değil mürekkep bir özel ad olduğu zaman daha ziyâde isimlerin başına getirilirdi (**Beg-Tigin**, **Beg-Timur**, **Beg-Arslan**, **Beg-Taş**, **Beg-Bars** vb. gibi). Ayrıca Hindistan Türk saraylarında hanımlar için “begüm” şeklinin kullanıldığı bilinmektedir. Osmanlıların Selçuklu’lardan almış oldukları “beglerbeyi”lik ve “beylikçi” vb. gibi

¹² Bk. *Kitabeler*, I, doğu, str. 6-7.

¹³ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul, 1981, s. 237 vd., 276.

¹⁴ Bk. B. Atalay, *Divân-ü lûgat’it-Türk*, I, Ankara, 1939, s. 357.

¹⁵ Bk. G. Clauson, *ayn. esr.* s. 322 vd.

¹⁶ F. Köprülü, *ayn. esr.* s. 579 vd. Ayrıca bk. *Moğolların Gizli Tarihi*, [Türk. terc.], Ankara, 1948, s. 114 ve n. 1, 2, 149.

¹⁷ Bk. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 146 n. 2.

¹⁸ Bk. B.Y. Vladimirtsov, [Türk. terc.], *Moğolların içtimâî teşkilâtı*, Ankara, 1944, s. 81, n. 52.

unvanlar mevcudiyetini de asırlarca muhafaza etmiştir. Bugünkü türkçede eski ıstılah mânalarını kaybetmiş olan **bey** kelimesi umumiyetle bir şereflendirme tâbiri olarak kullanılmaktadır¹⁹.

¹⁹ Tafsilât için bk. F. Köprülü, İA. mad. *Bey.*; Ayn, Müell., *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar*, THİT Mecmuası, I, İstanbul, 1931, s. 190-195.

Daha bk. P.B. Golden, *Khazar Studies*, I, Budapest, 1980, s. 162 vd..

"*Beg er*" = şehzâde, prens (bk. A. Caferoğlu, *Eski Uygur Sözlüğü*, s. 37).

"*Igaççı beg*" = memuriyet adı (bk. A. Caferoğlu, *ayn. esr.* s. 85).